

EPHEMERIS NAPOCENSIS

XXXV

2025

ROMANIAN ACADEMY
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND HISTORY OF ART CLUJ-NAPOCA

EDITORIAL BOARD

Editor: Coriolan Horațiu Opreanu

Members: Sorin Cociș, Vlad-Andrei Lăzărescu, Ioan Stanciu, Aurel Rustoiu

ADVISORY BOARD

Mihai Bărbulescu (Cluj-Napoca, Romania); Alexander Bursche (Warsaw, Poland); Falko Daim (Mainz, Germany); Andreas Lippert (Vienna, Austria); Bernd Päffgen (Munich, Germany); Marius Porumb (Cluj-Napoca, Romania); Alexander Rubel (Iași, Romania); Peter Scherrer (Graz, Austria).

Responsible of the volume: Coriolan Horațiu Opreanu

În țară revista se poate procura prin poștă, pe bază de abonament la: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, P. O. Box 5–42, București, România, RO–76117, Tel. 021–411.90.08, 021–410.32.00; fax. 021–410.39.83; RODIPET SA, Piața Presei Libere nr. 1, Sector 1, P. O. Box 33–57, Fax 021–222.64.07. Tel. 021–618.51.03, 021–222.41.26, București, România; ORION PRESS IMPEX 2000, P. O. Box 77–19, București 3 – România, Tel. 021–301.87.86, 021–335.02.96.

EPHEMERIS NAPOCENSIS

Any correspondence will be sent to the editor:
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE ȘI ISTORIA ARTEI
Str. M. Kogălniceanu nr. 12–14, 400084 Cluj-Napoca, RO
e-mail: choprean@yahoo.com

All responsibility for the content, interpretations and opinions
expressed in the volume belongs exclusively to the authors.

DTP și tipar: MEGA PRINT
Coperta: Roxana Sfârlea

© 2025 EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, București 76117
Telefon 021–410.38.46; 021–410.32.00/2107, 2119

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE ȘI ISTORIA ARTEI

EPHEMERIS NAPOCENSIS

XXXV
2025

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR – SOMMAIRE – CONTENTS – INHALT

STUDIES

- ALEXANDRA PEDA, LIGIA RUSCU, IOAN MUNTEAN
And they shall beat their swords into ploughshares. Where did the veterans from the Eastern Balkan provinces settle?.....7
- SERGEY TORBATOV
Transmarisca. Stratigraphy, chronology, topography..... 89
- ONORIU-MIHAI RUS
Late Bronze Age hair rings of the Sântana-Şărmăşag type.....151

ARCHAEOLOGICAL AND EPIGRAPHICAL NOTES

- MAREK OLEŹDZKI
Participation of representatives of the Przeworsk and Wielbark cultures in the Marcomannic Wars: an examination of historical and archaeological evidence.....179
- VLAD-ANDREI LĂZĂRESCU, KATALIN VÁGÓ,
SERGIU-TRAIAN SOCACIU, SORIN ILIE COCIŞ
Tile-stamps of *Optatianal/Sutor*. An update.....201
- OANA TODA, GIANINA-DIANA VARGA
Burial grounds between ecclesiastical and lay administration in 16th – and early 17th-century Cluj: churchyard archaeology in Farkas Street and its historical context.....229

REVIEWS

- Zsolt Körösfői, *Marosszentanna. Sântana de Mureş. Late imperial cemetery at the Mureş*. Nyíregyháza 2024, 184 p., 129 Figs. and 11 Plates, ISBN 978–615–5619–30–4 (Vlad-Andrei Lăzărescu)..... 285
- Martina Pauli, *Die römischen Fibeln der frühen und mittleren Kaiserzeit aus Augsburg*, *Augsburger Beiträge zur Archäologie* 10, 2024, 387 pp., gegründet von Lothar Bakker, herausgegeben von Sebastian Gairhos und Michaela Hermann, Römisches Museum/Stadtarchäologie Augsburg, Wißner-Verlag, Augsburg, ISBN 978–3–95786–378–2 (Sorin Cociş).....305

Klára P. Fischl (Ed.), <i>Bronze Age Landscape at Gelej. Archaeological researches at Gelej-Pincehát, Gelej-Kanális dűlő and Gelej-Beltelek dűlő</i> . Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 391, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH (Bonn 2023), 531 pagini, ISBN 978-3-7749-4408-4 (Florin Gogâltan).....	311
Svend Hansen, <i>Macht der Steine – Steine der Macht. Menhire, Stelen und Statuen zwischen dem 5. und 3. Jahrtausend v. Chr. Archäologie in Eurasien</i> , Band 43. Habelt Verlag (Bonn 2025), 466 Seiten mit 745 Abbildungen und 10 Tafeln, ISBN 978-3-7749-4472-5 (Florin Gogâltan).....	317
Robert Staniuk, <i>Tradition and Practice. Study on Pottery, Chronology and Social Dynamic of the Hungarian Bronze Age</i> , Dr. Rudolf Habelt, Bonn, 2020, 576 p., 351 fig., 22 tables, 116 pl., ISBN 978-3-7749-4258-5 (Miruna Ana Oana).....	323
Abbreviations that can not be found in Bericht der Römisch-Germanische Kommission.....	327
Guidelines for “Ephemeris Napocensis”	331
Reviste publicate la Editura Academiei Române.....	333

Klára P. Fischl (Ed.), *Bronze Age Landscape at Gelej. Archaeological researches at Gelej-Pincehát, Gelej-Kanális dűlő and Gelej-Beltelek dűlő*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 391, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH (Bonn 2023), 531 pagini, ISBN 978-3-7749-4408-4

Klára P. Fischl, profesor la Universitatea din Miskolc și cercetător la Institutul de Arheologie din Budapesta, ne oferă un nou volum dedicat realităților epocii bronzului din Bazinul Carpatic. Acesta se adaugă lucrărilor consacrate tell-ului de la Ároktő-*Dongóhalom*¹, tell-urilor din regiunea Borsod (nord-estul Ungariei)² sau așa-numitului complex cultural Otomani-Füzesabony³. De această dată, atenția sa este îndreptată asupra peisajului arheologic al epocii bronzului din zona localității Gelej, situată în districtul Mezőcsát, județul Borsod-Abaúj-Zemplén, tot în nord-estul Ungariei. Cimitirul bronzului mijlociu de aici este bine cunoscut specialiștilor, datorită cercetărilor lui Tibor Kemenczei⁴, însă descoperirile aparținând perioadei târzii a epocii bronzului au rămas până acum nepublicate.

Apariția volumului de față, așa cum aflăm din mulțumirile introductive, nu ar fi fost posibilă fără participarea unui număr mare de specialiști (Klára P. Fischl, János Pál Rebenda, Tobias L. Kienlin, Viktória Kiss, Gabriella Kulcsár, Julia Giblin, Tamás Hajdu, Anikó Horváth, Ivett Kővári, István Major, Mihály Molnár, László Palcsu, Anna Szécsényi-Nagy, László Gucsi, Zsuzsa Hegedűs, András Kalli), precum și fără sprijinul financiar oferit de mai multe proiecte de cercetare (BORBAS, Momentum Mobility Research Group), instituții (Academia Maghiară de Științe, Ministerul Culturii și Inovației, Muzeul Herman Ottó din Miskolc, Fundația Alexander von Humboldt, Harvard Medical School etc.) și granturi de cercetare (Fondul Maghiar pentru Cercetare Științifică, bursele Bolyai, Fondul Național pentru Cercetare, Dezvoltare și Inovare).

Proiectul editorial prezentat își are începuturile în „redescoperirea”, în colecțiile Muzeului Herman Ottó din Miskolc, a materialelor arheologice rezultate în urma săpăturilor efectuate în anii '60 ai secolului trecut de Nándor Kalicz, Erzsébet Patek și Tibor Kemenczei în punctele Gelej-*Pincehát*, Gelej-*Kanális dűlő* și Gelej-*Beltelek dűlő*. O primă etapă a prelucrării artefactelor inedite a fost parcursă în 2010, prin publicarea unor fragmente ceramice aparținând așezărilor Hatvan, Füzesabony și Piliny târzii de la Gelej-*Pincehát*⁵. Toate aceste informații sunt reluate și sintetizate acum, în limba engleză, în capitolul al treilea, pentru a oferi o imagine cât mai completă asupra descoperirilor din epoca bronzului din această microregiune.

Deosebit de importante sunt precizările făcute de editorul volumului, Klára P. Fischl, privind istoricul cercetărilor arheologice din perioada 1962–1968, rezultatele investigațiilor geofizice recente și topografia celor cinci situri din epoca bronzului identificate pe teritoriul localității Gelej (fig. 2.2). Pornind de la hărțile istorice și de la realitățile topografice, este plauzibilă observația potrivit căreia cimitirele de la *Kanális-dűlő* și *Beltelek-dűlő*, precum și așezarea contemporană de la *Pincehát*, erau situate de o parte și de alta a unei foste zone mlăștinoase

¹ FISCHL 2006.

² KIENLIN/FISCHL/PUSZTAI 2018.

³ FISCHL/KIENLIN 2019.

⁴ KEMENCZEI 1979. O nouă analiză tipologică a inventarului funerar al acestui cimitir, în contextul discutării comportamentului mortuar al comunităților Otomani-Füzesabony, se regăsește la THOMAS 2008.

⁵ FISCHL/REBENDA 2010.

extinse, marcată astăzi de pârâul Csincse. O situație similară a fost constatată și în cazul altor situri din zonă, precum *Vatta-Testhalom*, *Vatta-Dobogó* și *Vatta-Telekoldal-dűlő*, *Emőd-Karola szőlők* și *Emőd-István major-Homokbánya*, ori *Novaj-Földvár* și *Novaj-Mezei porta*. O astfel de relație spațială între așezări și cimitire pare să fi constituit o regulă în epoca bronzului din estul Câmpiei Panonice; exemplele din Banatul românesc – necropolele Cruceni-Belegiș de la Cruceni, Voiteg, Peciu Nou sau, mai recent, Șag – confirmă acest model, cimitirele fiind separate de așezări prin cursuri de apă⁶.

În capitolul al patrulea, Tobias L. Kienlin prezintă rezultatele investigațiilor magnetometrice efectuate în 2016 în punctul *Pincehely/Pincehát*, completând datele publicate anterior, în 2018⁷. Cercetările non-invazive au acoperit o suprafață de 10,7 ha, dintre care 6,6 ha în așezarea exterioară tell-ului (sau a așezării de tip tell) și 4,1 ha în cimitirele de la *Beltelek-dűlő* și *Kanális-dűlő* (fig. 4.1). Pentru confirmarea existenței unui șanț care delimitează zona centrală a așezării de restul spațiului locuit au fost realizate și câteva foraje stratigrafice. Așezarea multistratificată propriu-zisă nu a putut fi investigată din cauza vegetației actuale și a numeroaselor pivnițe de vin, fapt sugerat și de toponimia locului. În prezent se poate afirma că această așezare a bronzului timpuriu și mijlociu acoperă o suprafață de aproximativ 0,6 ha și este înconjurată de un șanț lat de circa 10–14 m și adânc de aproximativ 4 m, care o separă de așezarea exterioară. O altă observație relevantă este aceea că cimitirele bronzului mijlociu de la *Beltelek-dűlő* și *Kanális-dűlő* formează două grupuri distincte.

Reconstituirea planului tuturor mormintelor din cimitirele de la *Beltelek-dűlő* și *Kanális-dűlő* nu a fost o sarcină ușoară. În capitolul al cincilea, Klára P. Fischl reia toate informațiile editate și inedite din arhiva lui Nándor Kalicz, operând corecturile și completările necesare pentru a obține planurile publicate în figurile 5.8 și 5.9.

Capitolul al șaselea reprezintă rezultatul colaborării unui grup de specialiști reuniți în cadrul proiectelor *Momentum Mobility Research Group* și *National Research, Development and Innovation Office* (project no. 128013). Pentru stabilirea unei cronologii cât mai precise a cimitirelor și pentru obținerea unor date bioarheologice relevante au fost selectate 13 morminte (12 de la *Kanális-dűlő* și unul de la *Beltelek-dűlő*), sintetizate în figura 6.2. Analiza bayesiană indică faptul că cimitirul de la *Kanális-dűlő* a început să fie utilizat între 1735–1628 cal BC (95,4%) și a ieșit din folosință între 1684–1553 cal BC (95,4%) (fig. 6.18). Analizele izotopilor de stronțiu, realizate la Institutul de Cercetări Nucleare din Debrecen (ATOMKI), precum și studiile de ADN fosil efectuate cu sprijinul Harvard Medical School sugerează o origine locală a indivizilor analizați.

Într-un scurt capitol (al șaptelea), K. P. Fischl abordează problematica așa-numitei culturi Piliny în contextul realităților bronzului târziu din Bazinul Carpatic și poziția ocupată de cimitirul de la Gelej în cadrul acestei manifestări culturale. Capitolul următor clarifică modul de utilizare a volumului și principiile care au stat la baza descrierii mormintelor și a inventarului funerar. Aflăm că vasele au fost restaurate inițial la Institutul de Arheologie din Budapesta și returnate Muzeului din Miskolc la începutul anilor 2000. Începând cu 2010 a avut loc un nou proces de restaurare, impus de deteriorările survenite în timp, urmat de descrierea, desenarea și inventarierea pieselor. Această muncă a fost realizată de László Gucsi, care va susține în 2023 o lucrare de masterat la Universitatea din Miskolc privind biografia ceramicii bronzului târziu de la Gelej (vezi capitolul al doisprezecelea). Denumirea vaselor s-a bazat pe funcționalitate și pe stabilirea capacității acestora (fig. 8.2). Astfel, volumul mediu al cânilor este de 0,58 l când sunt complet umplute și de 0,46 l în condiții de umplere optimă, cu o medie de aproximativ 0,5 l, în timp ce ceștile au un volum mediu de 0,16 l (complet umplute) și de 0,14 l (umplere optimă),

⁶ MEDELEȚ 1995, 290–292; BĂLAN, BURLACU-TIMOFTE 2024, 405, Pl. 1.

⁷ KIENLIN/FISCHL/PUSZTAI 2018, 189–195.

adică aproximativ 1,5 dl. Aceste aspecte sunt dezvoltate în detaliu în capitolul al unsprezecelea, dedicat tipologiei. Sunt explicate, de asemenea, principiile utilizate pentru reconstituirea profilelor mormintelor, absente din documentația originală, dar realizate pe baza adâncimilor înregistrate în timpul săpăturilor și a desenelor la scară a vaselor funerare. Importanța acestui demers este evidentă în cazurile în care resturile incinerate și ofrandele au fost depuse foarte aproape de suprafața solului epocii bronzului, fiind acoperite de mici movile de pământ (fig. 8.5). Metodologia propusă constituie un model demn de urmat și pentru cercetările recente din România asupra cimitirelor de incinerare.

Catalogul mormintelor din bronz târziu descoperite în campaniile din anii 1963 și 1966–1968, realizat de K. P. Fischl și L. Gucsi, împreună cu cele 65 de planșe ilustrând materialul arheologic, reprezintă partea cea mai consistentă a monografiei. Analiza celor 112 morminte, prezentată în capitolul al zecelea, arată că 58% sunt morminte cu urnă, 28% sunt morminte cu depunerea resturilor incinerate direct în groapă, iar în 14% dintre cazuri rămășițele umane se regăsesc atât în urne, cât și în gropi sau lipsesc complet (fig. 10.3). Distribuția spațială a acestor practici funerare indică absența unor zone dedicate exclusiv unui anumit ritual (fig. 10.4). Analiza de corespondență dintre ritualul funerar și inventarul ceramic sugerează existența unei legături strânse între acestea.

Tipologia ansamblurilor ceramice din cimitirul de la Gelej este prezentată în capitolul al unsprezecelea de K. P. Fischl, L. Gucsi și A. Kalli, pornind de la formele caracteristice și proporțiile vaselor, decorul având un rol secundar. Din punct de vedere procentual, 34% sunt amfore, 23% castroane, 20% cești, 9% vase de bucătărie, 7% ulcioare, 4% căni și 3% cupe. Capacitatea vaselor a fost calculată utilizând sistemul dezvoltat de Laurent Engels, Laurent Bavay și Athena Tsingarida, disponibil online și aplicabil în studiile tipologice ceramice⁸. Având în vedere ritul funerar, piesele metalice sunt puține și fragmentare. Seriarea descoperirilor este esențială pentru stabilirea cronologiei interne a cimitirului (fig. 11.41), însă numărul redus de date absolute limitează această abordare. Totuși, în cazul a nouă morminte a fost identificată prezența unor „Early Urnfield style vessel types”, care indică faza târzie de utilizare a necropolei. Cronologia vaselor de la Gelej (fig. 11.47) își găsește paralele convingătoare și în vestul României⁹.

Biografia ceramicii din cimitirul de la Gelej, prezentată în capitolul al doisprezecelea de László Gucsi, oferă perspectiva unui ceramist și restaurator, nu doar a unui arheolog preocupat de tipologie și cronologie. Sunt discutate în detaliu etapele *chaîne opératoire*, tehnicile de confecționare și decorare, nivelul de specializare al olarilor, precum și fragmentarea și „uciderea” rituală a unor obiecte, urmele de utilizare și cauzele arderilor secundare în context funerar.

Analiza antropologică a 43 de morminte de incinerare, prezentată în capitolul al treisprezecelea de Tamás Hajdu și Ivett Kóvári, arată că în 38 de cazuri resturile aparțin unui singur individ, iar în trei morminte au fost identificați câte doi indivizi. Din cauza numărului redus de morminte și a dificultăților inerente determinării vârstei în cazul incinerării, nu au putut fi formulate concluzii demografice.

Pe lângă mormintele bronzului mijlociu și târziu, la Gelej-*Kanális dűlő* a fost cercetat și un complex atribuit epocii cuprului, culturii Tiszapolgár, analizat în capitolul al paisprezecelea de Zsuzsa Hegedűs. Complexul constă în depunerea a două grupuri de vase ceramice destinate servirii unor porții mici de hrană și băutură, autoarea preferând să lase deschisă interpretarea funcțională a acestuia.

Ultimul capitol, semnat de K. P. Fischl și L. Gucsi, sintetizează rezultatele cercetărilor din punctele Gelej-*Pincehát*, Gelej-*Kanális dűlő* și Gelej-*Beltelek dűlő*, fiind urmat de bibliografia utilizată și de o ilustrație de foarte bună calitate a materialului arheologic.

⁸ ENGELS/BAVAY/Tsingarida 2009.

⁹ Vezi în acest sens MARTA 2009; SAVA 2020.

Cei care vor parcurge această carte îmi vor da, fără îndoială, dreptate: este una dintre cele mai valoroase monografii arheologice dedicate epocii bronzului din Bazinul Carpatic. O recomand cu căldură tuturor celor interesați și îi felicit pe autori. Nu pot însă să nu regret faptul că necropolele de incinerare ale epocii bronzului târziu aflate în colecțiile Muzeului Banatului din Timișoara au rămas de zeci de ani nepublicate. Rămâne totuși speranța că necropola cercetată recent la Șag – *Situl 5* (jud. Timiș) va avea un destin diferit.

Florin Gogâltan

BIBLIOGRAFIE

BĂLAN/BURLACU-TIMOFTE 2024

G. BĂLAN/R. BURLACU-TIMOFTE, Late Bronze Age Cemetery from Șag–Site 5 (Timiș County, Romania). Preliminary report. In: V. Sava, F. Gogâltan (eds.), *Epoca bronzului de-o parte și de alta a Carpaților. Studii în onoarea lui Tudor Soroceanu la 80 de ani. The Bronze Age on both sides of the Carpathians. Studies in honor of Tudor Soroceanu at 80 years* (Cluj-Napoca 2024), 405–434.

ENGELS/L. BAVAY/Tsingarida 2009

L. ENGELS/L. BAVAY/A. TSINGARIDA, Calculating vessel capacities: A new web-based solution. In: A. Tsingarida (ed.), *Shapes and uses of Greek Vases (7th–4th centuries B.C.)*. Proceedings of the Symposium held at the Université libre de Bruxelles 27–29 April 2006. *Études d'Archéologie 3* (Bruxelles 2009), 129–133.

FISCHL 2006

K. P.FISCHL, *Ároktő-Dongóhalom bronzkori tell telep. Bronzezeitliche Tell-Siedlung in Ároktő-Dongóhalom* (Miskolc 2006).

FISCHL/REBENDA 2010

K. P.FISCHL/J.P. REBENDA, *Gelej-Pincehát bronzkori településstruktúrájának rekonstrukciója*. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 49*, 2010, 45–80.

FISCHL/KIENLIN 2019

K. P. FISCHL/T. L. KIENLIN (eds.). *Beyond Divides – The Otomani-Füzesabony Phenomenon. Current Approaches to Settlement and Burial in the North-eastern Carpathian Basin and Adjacent Areas*. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 345* (Bonn 2019).

KEMENCZEI 1979

T. KEMENCZEI, *Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Gelej* (Budapest 1979).

KIENLIN/FISCHL/PUSZTAI 2018

T.L. KIENLIN/K. P.FISCHL/T. PUSZTAI, *Borsod Region Bronze Age Settlement (BORBAS). Catalogue of the Early to Middle Bronze Age Tell Sites Covered by Magnetometry and Surface Survey*. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 317* (Bonn 2018).

MARTA 2009

L. MARTA, *The Late Bronze Age Settlements of Petea-Csengersima* (Satu Mare 2009).

MEDELEȚ 1995

F. MEDELEȚ, Câmpurile de urne funerare din Banat. Unele probleme ale ritului și ritualului funerar la tracii nordici timpurii de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului. *Acta Musei Napocensis* 32, I, 1995, 289–302.

SAVA 2020

V. SAVA, The Late Bronze Age Pottery in the South-Eastern Carpathian Basin. *Slovenská Archeológia* LXVIII, 2, 2020, 253–296.

THOMAS 2008

M. THOMAS, Studien zu Chronologie und Totenritual der Otomani-Füzesabony-Kultur. *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde* 86 (Bonn 2008).